

ING en ABN Amro: Financiering van Indonesische oliepalimplantages

Onderzoek in opdracht van Vereniging Milieudefensie

Jan Willem van Gelder - Profundo

januari 2001

AIDEnvironment

ING en ABN Amro: Financiering van Indonesische oliepalmplantages

Onderzoek in opdracht van Vereniging Milieudefensie

Jan Willem van Gelder – Profundo

januari 2001

AIDEnvironment

Donker Curtiusstraat 7-523

1051 JL AMSTERDAM

Tel. +31 20 6868111

Fax. +31 20 6866251

email: info@aidenvironment.org

website: www.aidenvironment.org

Profundo

De Bloemen 24

1902 GV CASTRICUM

Tel. +31 20 4449555

Fax. +31 20 4449553

E-mail: secr@ivm.vu.nl

A600-19p600-19a

Inhoudsopgave

1	Samenvatting en Conclusies	3
2	Inleiding	7
3	Oliepalmconglomeraten in Indonesië	9
3.1	Astra Group	9
3.2	Cahaya Kalbar Group.....	12
3.3	JCorp Group.....	12
3.4	Lyman Group	13
3.5	Napan Group en Risjadson Group.....	14
3.6	Raja Garuda Mas.....	16
3.7	Salim.....	17
3.8	Sinar Mas	21
4	Ontbindende voorwaarden in leenovereenkomsten	25
5	Bijlage: Noten	29

1 Samenvatting en conclusies

In dit rapport zijn acht Indonesische oliepalm-conglomeraten geïdentificeerd die de afgelopen vijf jaar mede zijn gefinancierd door de ING groep en/of de ABN Amro Groep. Enkele kencijfers van deze conglomeraten worden vermeld in de onderstaande tabel. De vermelde arealen en productiecijfers hebben uitsluitend betrekking op Indonesië.

Indonesische Oliepalm-conglomeraten gefinancierd door ING en/of ABN Amro				
Groep	Oliepalm-holding	Concessie- areaal (ha)	Geplant areaal (ha)	CPO-productie (ton)
Astra	Astra Agro Lestari	240.000	184.831	308.000
Cahaya Kalbar ^a	Cahaya Kalbar	0	0	0
JCorp	Kulim (Malaysia)	18.563	?	?
Lyman	Kalimantan Sanggar Pusaka	69.000	?	?
Napan & Risjadson	PP London Sumatra	144.000	∇120.000	?
	Overige	128.000	?	?
Raja Garuda Mas	Asian Agri Plantation	600.000	200.000	?
Salim	Indofood Sukses Makmur	62.253	52.895	651.000
Sinar Mas	Golden Agri-Resources	591.000	258.500	792.000
Pro memorie:				
Kumpulan Guthrie ^b	Salim Plantations	260.000	?	?
	Overige	50.000	20.000	?

- a Cahaya Kalbar is een palmolie-verwerkende groep, die zelf niet beschikt over plantages.
- b Kumpulan Guthrie heeft onlangs het merendeel van de oliepalm-plantages van de Salim Group verworven. Voor zover bekend wordt deze groep echter niet gefinancierd door ING of ABN Amro.

De gevonden informatie over de financiering van deze conglomeraten door ING en ABN Amro wordt samengevat in de volgende twee tabellen. Daarbij worden drie criteria gehanteerd om de financieringsrelatie te karakteriseren:

1. Het belang van de financieringsrelatie voor het palmolie-conglomeraat.
Belangrijkste criterium daarbij is hoeveel kapitaal het palmolie-conglomeraat door de financieringsrelatie heeft verworven, in relatie tot zijn totale kapitaalbehoefte. Dat

wil zeggen: een gelijke hoeveelheid kapitaal is voor een kleine plantage-groep belangrijker dan voor een grote groep. Op basis van dit criterium is een vrij grove driedeling gemaakt: in zeer belangrijke, belangrijke en minder belangrijke financieringsrelaties.

2. De directheid van de financieringsrelatie.
Dat wil zeggen gaat het om de financiering van de groep-holding (indirecte relatie), of om de directe financiering van oliepalm-activiteiten (directe relatie).
3. De huidige status van de financieringsrelatie.
Als een lening nog (gedeeltelijk) uitstaat, of als een aandelen- of obligatie-emissie nog niet is afgerond, is sprake van een lopende relatie. Bij afgeloste leningen en voltooide emissies, is sprake van een beëindigde relatie.

Relaties van de ING Groep met Indonesische Oliepalm-conglomeraten				
Groep	Omschrijving Financieringsrelatie	Belang ¹	Directheid	Status
Astra	Lening Astra International	*	Indirect	Lopend
Cahaya Kalbar	Werkkapitaal-faciliteit Cahaya Kalbar	**	Direct	Beëindigd
JCorp	Participatie in leningsyndicaat Kulim ²	**	Direct	Beëindigd
Lyman	Organisatie leningsyndicaat KSP	**	Direct	Onbekend
Napan & Risjadson	Beursgang LonSum	**	Direct	Beëindigd
Raja Garuda Mas	Participatie in leningsyndicaat Asianagro Lestari	**	Direct	Lopend
Salim	Verkoop Hagemeyer-belang First Pacific	***	Indirect	Beëindigd
Salim	Lening First Pacific	**	Indirect	Onbekend
Salim	Aandelen-emissie First Pacific	***	Indirect	Beëindigd
Salim	Huisbankier First Pacific	**	Indirect	Lopend
Salim	Obligatie-emissie Indofood Sukses Makmur	***	Direct	Beëindigd
Sinar Mas	Participatie in leningsyndicaat SMART	**	Direct	Lopend
Sinar Mas	Lening SMART	*	Direct	Beëindigd
Sinar Mas	Beursgang Golden Agri-Resources	***	Direct	Beëindigd

Relaties van de ABN Amro Groep met Indonesische Oliepalm-conglomeraten				
Groep	Omschrijving Financieringsrelatie	Belang ¹	Directheid	Status
Astra	Participatie in leningsyndicaat Astra International	**	Indirect	Lopend
Astra	Beursgang Astra Agro Lestari	***	Direct	Beëindigd
Astra	Schuldenherstructurering Astra International	**	Indirect	Beëindigd
Astra	Leningen Astra International	**	Indirect	Lopend
Astra	Obligatie-emissie Astra Agro Lestari	***	Direct	Beëindigd
Napan & Risjadson	Beursgang LonSum	**	Direct	Beëindigd
Napan & Risjadson	Beheer financieringsmaatschappij LonSum	*	Direct	Lopend
Salim	Verkoop Hagemeyer-belang First Pacific	**	Indirect	Beëindigd
Salim	Huisbankier First Pacific	**	Indirect	Lopend
Sinar Mas	Participatie in leningsyndicaat SMART	**	Direct	Lopend
Sinar Mas	Lening SMART	**	Direct	Onbekend
Sinar Mas	Beursgang Golden Agri-Resources	**	Direct	Beëindigd

- 1 *** = zeer belangrijk
 ** = belangrijk
 * = minder belangrijk

- 2 Deze financieringsrelatie had betrekking op oliepalimplantages in Papoea Nieuw Guinea.

Conclusies

Zowel de ING Groep als de ABN Amro Groep zijn de afgelopen vijf jaar op veel verschillende manieren betrokken geweest bij het direct of indirect financieren van oliepalimplantage-conglomeraten in Indonesië. Dit blijkt overduidelijk uit het verzamelde materiaal. Bovendien duidt niets er op dat een van beide banken recentelijk een terughoudender beleid is gaan voeren. Ook dit jaar nog zijn de beide banken verschillende nieuwe financieringsrelaties met oliepalm-groepen aangegaan, of hebben zij bestaande relaties vernieuwd.

In een laatste hoofdstuk van dit rapport wordt ingegaan op mogelijke ontbindende voorwaarden in leenovereenkomsten. Of de geldverstrekker zijn geld kan teruggeisen als de lenende partij geldende milieuwetten of -regels overtreedt, hangt af van de bepalingen die in de leenovereenkomst zijn opgenomen. Deze verschillen van overeenkomst tot overeenkomst, maar in de meeste gevallen zullen er een of meerdere bepalingen zijn

opgenomen die het de geldverstrekker mogelijk maken om zijn geld terug te eisen als milieuwetten of -regels worden overtreden.

2 Inleiding

In opdracht van Milieudefensie worden in dit gezamenlijke onderzoek van AIDEnvironment en Profundo de financiële relaties onderzocht tussen de ING Groep en de ABN Amro Groep enerzijds, en Indonesische oliepalm-conglomeraten anderzijds. Dit onderzoek biedt daarmee een gedeeltelijke actualisering van een eerder rapport van AIDEnvironment en Profundo (in samenwerking met Telapak) de financiële relaties tussen Nederlandse financiële instellingen en Indonesische oliepalm-conglomeraten: *Funding Forest Destruction*, Maart 2000, in opdracht van Greenpeace Nederland.

Daarnaast wordt in een apart hoofdstuk aandacht besteed aan mogelijke ontbindende voorwaarden in leenovereenkomsten. Kan een geldverstrekker zijn geld terugvragen als de lenende partij geldende milieuwetten of -regels overtreedt?

3 Oliepalmconglomeraten in Indonesië

3.1 Astra Group

Karakterisering

De Astra Group is een groot gediversificeerd conglomeraat van ondernemingen, ontstaan vanuit de Indonesische auto-producent PT Astra International Tbk. De ondernemingen in de Astra Group houden zich onder meer bezig met auto's en motoren, financiële dienstverlening, zware machines, plantages, elektronica, chemie, infrastructuur, mijnbouw, bosbouw, en sportschoenen.¹ Astra International staat genoteerd aan de beurs van Jakarta. Maar tot 1999 werd de Astra Group feitelijk gecontroleerd door de families van ex-president Soeharto en zijn nauwe zakenpartners Bob Hasan en Sudono Salim (zie paragraaf). Via een aantal verschillende beleggingsmaatschappijen hadden deze drie families gezamenlijk ongeveer 40 procent van de aandelen van Astra International in handen.

Gedurende de Azië-crisis van 1997/1998 kwamen deze grootaandeelhouders echter in grote moeilijkheden. Om de overname van hun oninbare vorderingen door het Indonesische Bank Herstructurerings Agentschap (IBRA) te financieren, droegen deze aandeelhouders in 1999 hun aandelen in Astra International aan IBRA over. Bij elkaar kreeg IBRA zo 38,4 procent van de aandelen van Astra International in handen.²

In maart 2000 werden deze aandelen voor US\$ 506 miljoen verkocht aan een consortium onder leiding van het auto- en motordistributiebedrijf Cycle & Carriage Ltd. uit Singapore. De dominante aandeelhouder van dit bedrijf is de investeringsgroep Jardine uit Singapore, die nu ook als de dominante aandeelhouder van de Astra Group gezien moet worden.³

Palmolie-activiteiten

De meeste palmolie-activiteiten van de Astra Group zijn ondergebracht in de plantage-groep PT Astra Agro Lestari Tbk. Dit bedrijf houdt zich bezig met de productie van palmolie, thee, rubber, en cacao. Astra Agro Lestari staat genoteerd aan de beurzen van Jakarta en Surabaya, maar PT Astra International Tbk. is met een belang van bijna 65% de dominante aandeelhouder.⁴

PT Astra Agro Lestari Tbk. bezit een groot aantal oliepalimplantages in Sulawesi, Kalimantan en Sumatra, met eind 1999 een gezamenlijk aangeplant areaal van 184.831

hectare. Astra Agro Lestari produceerde 308.000 ton CPO in 1999.⁵

In 2004 wil Astra Agro Lestari beschikken over een totaal areaal van meer dan 240.000 hectare aan oliepalimplantages.⁶

De Astra Group controleert ook, samen met de Barito Pacific Group, de beursgenoteerde bosbouwonderneming PT Sumalindo Lestari Jaya. Deze onderneming is ook actief in de oliepalmsector, via dochteronderneming PT Swakarsa Sinarsentosa. Dit laatste bedrijf beschikt over een areaal van 8.000 hectare.⁷

Relatie met ING

In het jaarverslag over 1997 maakt PT Astra International Tbk. - de moedermaatschappij van de Astra Group - melding van een kortlopende dollar lening van ING Bank van Rp 53 miljard (US\$ 11,4 miljoen).⁸

Eind 1998 was deze lening afgenomen tot Rp 78 miljard (US\$ 9,7 miljoen). In de loop van 1999 is deze lening waarschijnlijk gedeeltelijk afgelost, en gedeeltelijk omgezet in een langlopende lening. Eind 1999 stond er nog een langlopende lening van Rp 46 miljard (US\$ 6,5 miljoen) van ING Bank in de boeken van Astra International.⁹

Relatie met ABN Amro

In de afgelopen vijf jaar heeft de ABN Amro Groep op verschillende manieren de oliepalmmactiviteiten van de Astra Group helpen financieren:

- In oktober 1997 participeerde ABN Amro Bank in een internationaal bankensyndicaat dat een lening van US\$ 160 miljoen verstrekke aan PT Astra International Tbk., de moedermaatschappij van de Astra Group. De lening was bedoeld voor de herfinanciering van een oudere lening die in 1997 moest worden afbetaald. De nieuwe lening had een looptijd van drie jaar.¹⁰

Hoewel de looptijd van deze lening onlangs verstreken is, is het toch waarschijnlijk dat deze lening nog (gedeeltelijk) uit staat. In augustus 1998 schortte Astra International namelijk alle aflossingen van leningen op, waarna een proces van heronderhandelingen met de crediteuren begon. In juni 1999 sloot Astra International een akkoord met zijn crediteuren over herstructurering van een groot deel van zijn schulden, waarbij deze schulden in drie groepen werden verdeeld. De looptijden van deze drie groepen zijn respectievelijk drie, zes en zeven en half jaar, gerekend

vanaf 1 januari 1999. De eerste aflossing van de eerste groep leningen staat gepland voor eind 2000, en voor de tweede groep eind 2002. De derde groep is aflossingsvrij (convertibel). Onduidelijk is in welke groep (het restant van) de lening van \$ 160 miljoen uit oktober 1997 is ondergebracht.¹¹

- In december leidde 1997 ABN Amro Hoare Govett Indonesia de beursgang van PT Astra Agro Lestari Tbk. - de oliepalm-holding van de Astra Group - op de beurs van Jakarta. Bij deze beursgang trad ABN Amro Rothschild bovendien op als coördinator en adviseur voor de internationale plaatsing van aandelen. De beursgang leverde Astra Agro Lestari Rp 195 miljard (US\$ 60 miljoen) aan nieuw kapitaal op.¹²
- In juni 1999 was ABN Amro een van de zeven leden van het *Astra International Credit Committee* dat namens alle crediteuren een overeenkomst over schuldenherstructurering tekende met PT Astra International Tbk. In datzelfde verband trad ABN Amro Jakarta op als een van de twee gevolmachtigden voor de eigenaars van obligaties van Astra International.¹³
- In zijn jaarverslag over 1999 maakt PT Astra International Tbk., de moedermaatschappij van de Astra Group, melding van twee uitstaande leningen van ABN Amro Bank, die los staan van de hiervoor besproken schuldenherstructurering: een langlopende rupiah lening van Rp 100 miljard (US\$ 14,1 miljoen) en een langlopende dollar lening van Rp 27 miljard (US\$ 3,8 miljoen).¹⁴
- In maart 2000 bracht Astra Agro Lestari een obligatielening van Rp 500 miljard (US\$ 69 miljoen) op de Indonesische kapitaalmarkt. De obligaties hebben een looptijd van vijf jaar, en de opbrengst is grotendeels bedoeld om de expansie van het bedrijf te financieren. Samen met PT Danareksa Sekuritas verzorgde het kantoor in Jakarta van ABN Amro Bank de emissie.¹⁵

Karakterisering	3.2 Cahaya Kalbar Group
	<p>De Cahaya Kalbar Group is een betrekkelijk kleine Indonesische groep van ondernemingen die zich bezig houden met de raffinage en verdere verwerking van palmolie en andere eetbare oliën. De productie van de Cahaya Kalbar Group is sterk gericht op de export.</p> <p>De holdingmaatschappij van de groep, PT Cahaya Kalbar Tbk., staat genoteerd aan de beurs van Jakarta. Met een belang van ruim 58% is PT Cahayakalbar Perkasa echter de dominante aandeelhouder. Wie er achter deze beleggingsmaatschappij schuilgaan, is onbekend.¹⁶</p>
Palmolie-activiteiten	<p>PT Cahaya Kalbar Tbk. bezit zelf geen oliepalmlantages, maar raffineert en verwerkt de CPO van palmolieproducenten tot geraffineerde olie en andere producten. Cahaya Kalbar is onder meer een van de weinige producenten in de wereld van zogenaamde "speciale vetten" op basis van eetbare oliën. Deze speciale vetten worden in de voedingsindustrie verwerkt tot voedingsproducten. Een van de belangrijkste speciale vetten die Cahaya Kalbar maakt is cacaoboter-equivalent (CBE), op basis van palmolie. CBE wordt in veel Aziatische landen gebruikt als goedkope vervanging van cacaoboter in chocoladeproducten. Sinds juni 2000 is deze vervanging in beperkte mate ook toegestaan binnen de Europese Unie.¹⁷</p>
Relatie met ING	<p>Tot november 1997 beschikte PT Cahaya Kalbar Tbk. over een kortlopende werkkapitaal-faciliteit van de ING Bank. In november 1997 verwierf Cahaya Kalbar een langlopende lening van een internationaal bankensyndicaat onder leiding van de Rabobank en de Sanwa Bank. Een deel van deze lening werd gebruikt om de werkkapitaal-faciliteit van de ING Bank af te lossen.¹⁸</p>
Relatie met ABN Amro	Geen relatie bekend.
Karakterisering	3.3 JCorp Group
	<p>De JCorp Group is een groot gediversificeerd conglomeraat van ondernemingen, dat onder leiding staat van de Johor Corporation. Dit is de investeringsmaatschappij van de staat Johor, een van de dertien Maleisische deelstaten. De JCorp Group houdt zich onder meer bezig met onroerend goed, plantages, gezondheidszorg, en projectontwikkeling.¹⁹</p>

Palmolie-activiteiten

Een groot deel van de palmolie-activiteiten van de JCorp Group is ondergebracht in het beursgenoteerde Maleisische bedrijf Kulim (Malaysia) Berhad. Kulim houdt zich bezig met plantages, chemie, bouwmaterialen, verpakkingsmateriaal en onroerend goed. Met een belang van bijna 51 procent is Johor Corporation de dominante aandeelhouder van Kulim.²⁰ Kulim beschikt via verschillende dochterondernemingen over een oliepalm-areaal van 28.231 hectare in Maleisië, dat in 1999 een productie van 136.159 ton CPO opleverde. Daarnaast heeft Kulim een belang van 80 procent in het plantagebedrijf New Britain Palm Oil (NBPO) in Papoea Nieuw Guinea. NBPO beschikt over een oliepalm-areaal van 22.381 hectare, en produceerde in 1999 138.235 ton CPO. En tenslotte heeft Kulim een belang van 60 procent in drie Indonesische palmolieplantages, met een totaal areaal van 18.563 hectare. Vanwege de jonge aanplant, is de productie van deze plantages nog verwaarloosbaar. Het totale oliepalm-areaal van Kulim in de drie landen bedraagt 69.175 hectare.²¹ Behalve indirect via Kulim, heeft Johor Corporation ook rechtstreeks nog een aantal Maleisische oliepalmlantages in bezit. In totaal claimt Johor Corporation belangen te hebben in ondernemingen die een areaal van 150.000 hectare aan oliepalmlantages bezitten in Maleisië, Indonesië en Papoea Nieuw Guinea.²²

Relatie met ING

In oktober 1996 participeerde ING Bank in een internationaal bankensyndicaat onder leiding van Oversea-Chinese Banking Corporation dat een lening van US\$ 100 miljoen verstrekke aan Kulim (Malaysia) Bhd. De lening was bedoeld ter financiering van de aankoop door Kulim van 80% van de aandelen van New Britain Palm Oil, een oliepalmlantage-onderneming in Papoea Nieuw Guinea. De lening had een looptijd van drie jaar, en is eind 1999 volledig afgelost door Kulim.²³

Relatie met ABN Amro Geen relatie bekend.

Karakterisering

3.4 Lyman Group

De Lyman Group is een betrekkelijk kleine, gediversificeerde groep van Indonesische ondernemingen, die zich onder meer bezig houden met rubber- en palmolieplantages.

Palmolie-activiteiten	De oliepalmactiviteiten van de Lyman Group zijn ondergebracht in de dochteronderneming PT Kalimantan Sanggar Pusaka (KSP), die op Kalimantan een concessie van 69.000 hectare tot oliepalmlantages ontwikkelt. ²⁴
Relatie met ING	In november 1996 organiseerde het kantoor in Singapore van de Belgische Bank Brussels Lambert een internationaal bankensyndicaat dat een lening van US\$ 6 miljoen verstrekke aan PT Kalimantan Sanggar Pusaka (KSP). ²⁵ Bank Brussels Lambert werd in 1998 ingelijfd door de ING Groep. Onbekend is of deze internationale lening nog uitstaat.
Relatie met ABN Amro	Geen relatie bekend.

Karakterisering	<p>3.5 Napan Group en Risjadson Group</p> <p>De Napan Group is een relatief klein Indonesisch conglomeraat, dat onder controle staat van de familie Pribadi. De Napan Group is onder meer actief in bosbouw, plantages en chemie.</p> <p>De Risjadson Group is een groot Indonesisch conglomeraat, dat onder controle staat van de familie Risjad. De Risjadson Group houdt zich onder meer bezig met banken, transport, onroerend goed, aluminium, plantages, elektriciteitsproductie, petrochemie, gezondheidszorg en papier en pulp. Beide groepen hebben niet alleen onderling nauwe banden, maar zijn beiden ook nauw gelieerd aan de Salim Groep (zie paragraaf).²⁶</p>
Palmolie-activiteiten	De gezamenlijke palmolie-activiteiten van de Napan Group en de Risjadson Group zijn ondergebracht in de plantage-holding PT Perusahaan Perkebunan London Sumatra Indonesia Tbk, beter bekend als LonSum. Dit bedrijf houdt zich bezig met de productie van palmolie, rubber, cacao, koffie, en thee. LonSum staat genoteerd aan de beurzen van Jakarta en Surabaya, maar via hun gezamenlijke beleggingsmaatschappijen PT Pan London Sumatra Plantation (PLSP) en Happy Cheer Ltd. zijn de Napan Group en de Risjadson Group met een belang van bijna 50 procent de dominante aandeelhouder. Eind 1999 beschikten LonSum en zijn dochterondernemingen over een totaal plantage-areaal van 85.506 hectares in Sumatra, Kalimantan, Java en Sulawesi. Daarnaast wordt voor <i>smallholders</i> en coöperaties nog eens 58.500 hectare ontwikkeld.

Op het grootste deel van deze plantages is oliepalm en rubber aangeplant.

LonSum was enkele jaren geleden van plan om zijn areaal uit te breiden tot 200.000 hectare in 2000, maar vanwege de grote financiële problemen waarin LonSum terecht kwam is er van die plannen niet veel gekomen.²⁷

Naast hun gemeenschappelijke onderneming LonSum, bezitten de Napan Group en de Risjadson Group ieder nog over eigen oliepalmplantages. De Napan Group bezit concessies voor nog tenminste 8.000 hectare in Sumatra, en de Risjadson Group bezit concessies voor een totaal areaal van tenminste 120.000 hectare in Sumatra en Kalimantan. Onbekend is welk deel van dit areaal inmiddels is aangeplant.²⁸

Bij de ontwikkeling van een deel van zijn oliepalmplantages in Sumatra, werkt de Risjadson Group samen met de JCorp Group (zie paragraaf).²⁹

Relatie met ING

In juni 1996 was ING Barings een van de 34 banken in een syndicaat onder leiding van PT Danareksa Securities dat de beursgang van LonSum op de beurzen van Jakarta en Surabaya begeleidde. De beursgang leverde het bedrijf Rp 180,4 miljard (US\$ 76,8 miljoen) aan nieuw kapitaal op, dat werd gebruikt om schulden af te betalen, het werkkapitaal te versterken, en om een nieuwe plantage in Sumatra te financieren.³⁰

Relatie met ABN Amro

In juni 1996 was Hoare Govett Asia een van de 34 banken in een syndicaat onder leiding van PT Danareksa Securities dat de beursgang van LonSum op de beurzen van Jakarta en Surabaya begeleidde. De beursgang leverde het bedrijf Rp 180,4 miljard (US\$ 76,8 miljoen) aan nieuw kapitaal op, dat werd gebruikt om schulden af te betalen, het werkkapitaal te versterken, en om een nieuwe plantage in Sumatra te financieren. Hoare Govett maakt deel uit van de ABN Amro Groep.³¹

Sinds oktober 1997 verleent ABN AMRO Trust Company (Nederland) BV onderdak aan de Nederlandse financieringsmaatschappij LonSum Finance BV, en voert zij ook de directie over deze financieringsmaatschappij. Deze financieringsmaatschappij is een volle dochter van LonSum. In oktober 1997 verkreeg LonSum Finance BV een lening van US\$ 15 miljoen van de Zwitserse UBS Bank, in de vorm van een *Guaranteed Floating Rate Note*. Hetzelfde bedrag werd vervolgens door de financieringsmaatschappij weer uitgeleend aan LonSum.³²

De lening van UBS had een looptijd van een half jaar, maar vanwege de financiële problemen waarin LonSum gedurende 1998 terecht kwam stond de lening eind 1999 nog steeds volledig uit.³³

3.6 Raja Garuda Mas

Karakterisering

De Raja Garuda Mas Group is een van de grootste conglomeraten in Indonesië. De groep houdt zich onder meer bezig met plantages, bosbouw, papier, staal, chemie, banken, mijnbouw, onroerend goed, handel, en diensten. De Raja Garuda Mas Group wordt gecontroleerd door Sukanto Tanoto en zijn familie.³⁴

Palmolie-activiteiten

De palmolie-activiteiten van de Raja Garuda Mas Group zijn ondergebracht in de dochterondernemingen PT Asianagro Lestari, PT Asian Agri Plantation en PT Inti Indosawit Subur, die op hun beurt een groot aantal palmolieplantages bezitten in Sumatra en Kalimantan. Het totale areaal van deze plantages bedraagt 200.000 hectare. Daarnaast heeft de Raja Garuda Mas Group nog concessies met een totale oppervlakte van 400.000 hectare, die in de komende tien jaar aangeplant gaan worden met oliepalmen. Behalve in Indonesië, ontplooit de Raja Garuda Mas Group ook oliepalm-activiteiten in de Filipijnen, Maleisië, Myanmar en Vietnam.³⁵

Relatie met ING

In april 1997 participeerde het kantoor in Jakarta van de ING Bank voor US\$ 10 miljoen in een internationaal bankensyndicaat onder leiding van de Rabobank dat een lening van US\$ 95 miljoen verstrekke aan PT Asianagro Lestari. De lening had een looptijd van vijf jaar, en was bedoeld om leningen van Indonesische banken af te betalen en om de expansieplannen van Asianagro Lestari te financieren. Het bedrijf wilde zijn CPO-productie opvoeren van 600.000 ton in 1996 naar 1 miljoen ton in 2000.³⁶ Gezien de looptijd van de lening lijkt het onwaarschijnlijk dat deze al volledig is afgelost. Volgens het oorspronkelijke aflossingsschema zou er dit moment US\$ 41 miljoen afgelost moeten zijn, en dus nog US\$ 54 miljoen moeten uitstaan. In april en oktober 2001 zouden nog twee aflossingen van US\$ 10 miljoen moeten volgen, waarna het restant van US\$ 34 miljoen in april 2002 moest worden afgelost. Verlenging van de

aflossingstermijn met twee jaar werd echter in de leenovereenkomst als optie genoemd.³⁷ Recente informatie over de status van de lening is echter niet gevonden.

Relatie met ABN Amro

Geen relatie bekend.

Karakterisering

3.7 Salim

De Salim Group was tot de economische crisis van 1997/98 het grootste conglomeraat in Indonesië. De Salim Group staat onder leiding van de familie Salim, en houdt zich onder meer bezig met bosbouw, plantages, voedingsmiddelen, auto's, bouwmaterialen, onroerend goed, telecommunicatie, banken en handel.³⁸

De belangrijkste bank van de Salim Group, Bank Central Asia (BCA), kwam echter in 1998 door een grote hoeveelheid niet inbare vorderingen in grote moeilijkheden. Door middel van omvangrijke overheidsleningen trachtte het Indonesische Bank Herstructurerings Agentschap (IBRA) de BCA, de grootste private bank van Indonesië, overeind te houden. Toen dit niet lukte, bleef het IBRA zitten met een vordering van Rp 53.000 miljard (US\$ 5,9 miljard) op de Salim familie. Ter afbetaling droeg de familie eind 1998 aandelen in 108 Salim-bedrijven over aan het IBRA.³⁹

In de loop van 2000 heeft het IBRA een groot aantal van deze bedrijven verkocht, wat in totaal Rp 8.700 miljard opleverde. De Salim Group is nu een stuk kleiner geworden, maar niettemin blijft de groep beschikken over omvangrijke bezittingen in Indonesië en de rest van Zuidoost-Azië. Wellicht wordt de Salim Group echter gedwongen om nog meer belangen aan het IBRA over te dragen, omdat het er naar uit ziet dat de verkoop van de in 1998 overgedragen belangen onvoldoende oplevert om de bij het IBRA uitstaande schuld af te lossen.⁴⁰

Palmolie-activiteiten

De Salim Group was tot voor kort een van de grootste eigenaars van oliepalmplantages in Indonesië. In 1998 werden echter de belangen in 25 oliepalmplantages in Sumatra, Kalimantan en Sulawesi met een totaal concessie-areaal van 260.000 hectare overgedragen aan het IBRA. Eind november 2000 heeft IBRA

deze plantages verkocht aan het Maleisische staatsbedrijf Kumpulan Guthrie Berhad, voor een bedrag van Rp 3.600 miljard (US\$ 370 miljoen). Kumpulan Guthrie wil de plantages binnen drie tot vijf jaar naar de beurs van Jakarta brengen.⁴¹ Al eerder verwierf Kumpulan Guthrie 50.000 hectare aan palmolie-concessies in Indonesië, waarvan inmiddels 20.000 hectare in productie is gebracht.⁴² In dezelfde week verkocht het IBRA ook zijn meerderheidsbelang in Salim Oleochemicals, een groep van zeven marketing- en productiebedrijven in Indonesië, Singapore, Duitsland en de Verenigde Staten. Salim Oleochemicals maakt en verkoopt halffabrikaten voor de zeep- en wasmiddelenindustrie, op basis van palmolie. De Indonesische financieringsgroep PT Bhakti Investama betaalde US 131 miljoen voor Salim Oleochemicals.⁴³

Indirect blijft de Salim Group echter ook na deze IBRA-verkopen nog een aantal oliepalimplantages in Indonesië in bezit houden, via zijn deelnemingen in First Pacific Company Ltd. en PT Indofood Sukses Makmur Tbk. First Pacific Company Ltd. in Hong Kong is een groot conglomeraat dat zich bezig houdt met elektronica, voedingsmiddelen, medicijnen, telecom, banken, en onroerend goed, in Europa, Azië en Noord-Amerika. Het bedrijf staat genoteerd aan de beurs van Hong Kong, maar de beleggingsmaatschappij Liem Investors is met een belang van 47,6 procent de dominante aandeelhouder. Liem Investors is in handen van de Salim familie en een aantal bevriende families: Sukwikatmono, Djuhar en Risjad (zie paragraaf).⁴⁴

Een van de dochterondernemingen van First Pacific is de Indonesische voedingsmiddelenproducent PT Indofood Sukses Makmur Tbk. Dit is de grootste producent van kant-en-klaar noedels en de grootste graanmaler van de wereld. Indofood is ook marktleider op de Indonesische consumentenmarkt voor palmolie en eetbare oliën, en produceert verder babyvoeding, snacks, sauzen en andere voedingsmiddelen.

Indofood bezit op zijn beurt weer 80% van de aandelen van PT Salim Ivomas Pratama. Dit bedrijf bezat eind 1999 een totaal oliepalm-areaal van 62.253 hectare, waarvan 52.895 hectare was aangeplant. Verder beschikt Indofood over zes palmolie-producerende bedrijven, die jaarlijks in 1999 651.000 ton CPO produceerden. Dit betekent dat Indofood niet alleen de *Fresh Fruit Bunches* (FFB) van zijn eigen oliepalimplantages verwerkt

tot CPO, maar ook FFB inkoop bij andere oliepalimplantages.⁴⁵ Indofood staat genoteerd aan de beurs van Jakarta, maar de meerderheid van de aandelen van Indofood was in handen van de Salim familie. In september 1999 verkochten de Salim familie en een aantal institutionele beleggers 40% van de Indofood-aandelen aan First Pacific voor US\$ 650 miljoen. In oktober 2000 kocht First Pacific nog eens 8 procent van de Indofood-aandelen van de Salim familie. Met een belang van 48% is First Pacific nu de dominante aandeelhouder van Indofood. Bovendien heeft de Salim familie rechtstreeks ook nog enkele procenten van de Indofood-aandelen in handen.⁴⁶

Aanvankelijk had Indofood ook een bod uitgebracht op de oliepalimplantages van de Salim Group, die in het najaar van 2000 door het IBRA te koop werden aangeboden. Indirect zou de Salim Group zijn eigen plantages dus weer terugkopen. Dit leidde tot veel kritiek in Indonesië, en de nieuwe coördinerende minister voor economische zaken, financiën en industrie, Rizal Ramli, besloot daarop dat bedrijven uit de Salim Group geen toestemming zouden krijgen om hun eigen voormalige bezittingen terug te kopen van het IBRA. "De Salim Group moet eerst zijn schuld aan IBRA aflossen", aldus Ramli.⁴⁷

Eind november 2000 besloot Indofood daarop zijn bod in te trekken. Zoals hierboven al gemeld, werden de Salim oliepalimplantages enkele dagen later verkocht aan Kumpulan Guthrie uit Maleisië.⁴⁸

Relatie met ING

In de afgelopen vijf jaar heeft de ING Groep op verschillende manieren de oliepalmmactiviteiten van de Salim Group helpen financieren:

- In maart 1998 was ING Bank een van de drie leiders van een internationaal bankensyndicaat dat het belang van 39,7% dat First Pacific sinds 1983 bezat in het Nederlandse handelshuis Hagemeyer, op de markt bracht. Het ging hierbij om de grootste herplaatsing van aandelen uit de Nederlandse geschiedenis. De verkoop van dit aandelenbelang aan institutionele beleggers bracht f 3,6 miljard (US\$ 1,75 miljard) op voor First Pacific.⁴⁹
- Eind 1998 maakt het jaarverslag van First Pacific Company Ltd. melding van een uitstaande langlopende lening van US\$ 200 miljoen van ING Bank NV aan het hoofdkantoor

van First Pacific. Onduidelijk is wanneer de lening precies is verstrekt, en wat de oorspronkelijke omvang was. Eind 1999 was van deze lening US\$ 15 miljoen afgelost, en stond nog US\$ 185 miljoen uit. Dit bedrag moest in 2000 worden afgelost. Om aan deze verplichting te voldoen, wilde First Pacific in de loop van 2000 bezittingen verkopen of een nieuwe lening afsluiten. Onbekend is welke keuze uiteindelijk is gemaakt.⁵⁰

- In juni 1999 verzorgde ING Barings Securities (Hong Kong) Ltd. voor First Pacific Company Ltd. de plaatsing van 254 miljoen nieuwe aandelen bij institutionele beleggers. Deze emissie leverde First Pacific HK\$ 1.582 miljoen (US\$ 200 miljoen) op. Mede met dit geld kon First Pacific een belang van 40% in PT Indofood Sukses Makmur overnemen van andere bedrijven uit de Salim Group en van een aantal institutionele beleggers. Bij deze aankoop trad ING Barings op als adviseur van First Pacific.⁵¹
- Eind 1999 wordt ING Bank NV in het jaarverslag van First Pacific Company Ltd. genoemd als een van deze zes huisbankiers van het bedrijf.⁵²
- In juli 2000 was PT ING Barings Securities Indonesia een van de drie banken die een obligatie-emissie van PT Indofood Sukses Makmur verzorgden op de Indonesische kapitaalmarkt. De obligaties hebben een looptijd van vijf jaar, en leverden het bedrijf Rp 1.000 miljard (US\$ 125 miljoen) aan nieuw kapitaal op. Van dit kapitaal zal 41% worden gebruikt voor de bouw van een nieuwe palmolieraffinaderij in Riau.⁵³

Relatie met ABN Amro

In de afgelopen vijf jaar heeft de ABN Amro Groep op verschillende manieren de oliepalmactiviteiten van de Salim Group helpen financieren:

- In maart 1998 was ABN Amro Bank een belangrijke deelnemer aan het internationale bankensyndicaat dat het belang van 39,7% dat First Pacific sinds 1983 bezat in het Nederlandse handelshuis Hagemeyer, op de markt bracht. Het ging hierbij om de grootste herplaatsing van aandelen uit de Nederlandse geschiedenis. De verkoop van dit

aandelenbelang aan institutionele beleggers bracht f 3,6 miljard (US\$ 1,75 miljard) op voor First Pacific.⁵⁴

- Eind 1999 wordt ABN Amro Bank NV in het jaarverslag van First Pacific Company Ltd. genoemd als een van deze zes huisbankiers van het bedrijf.⁵⁵

3.8 Sinar Mas

Karakterisering

De Sinar Mas Group is een groot, gediversificeerd conglomeraat van ondernemingen, die zich onder meer bezig houden met plantages, bosbouw, pulp- en papierproductie, voedingsmiddelen, onroerend goed en banken. De groep is in handen van de Indonesische familie Widjaja. Sinds de Azië-crisis, die de Sinar Mas Group relatief ongedeerd liet, is de Sinar Mas Group volgens Asiamoney het grootste Indonesische conglomeraat.⁵⁶

Palmolie-activiteiten

De Sinar Mas Group is waarschijnlijk de grootste particuliere eigenaar van oliepalmlantages in Indonesië. De holdingmaatschappij voor de oliepalm-belangen van de Sinar Mas Group, is Golden Agri-Resources Ltd. Dit bedrijf staat genoteerd aan de beurs van Singapore, maar de Sinar Mas Group heeft direct en indirect bijna 76% van de uitstaande aandelen in handen.⁵⁷

Een belangrijke dochteronderneming van Golden Agri-Resources is PT Sinar Mas Agro Resources and Technology Corporation Tbk., beter bekend als PT SMART Corporation Tbk. Dit Indonesische plantage-bedrijf produceert palmolie, banaan en thee, en bezit een aantal verwerkende bedrijven. Het aangeplante oliepalm-areaal in Sumatra en Irian Jaya bedroeg in totaal 88.227 hectare aan het eind van 1999. Na Indofood is SMART de nummer twee op de Indonesische consumentenmarkt voor palmolie en andere eetbare oliën. SMART staat genoteerd aan de beurs van Jakarta, maar Golden Agri-Resources is met een belang van 51% de controlerende aandeelhouder.⁵⁸

Behalve in SMART heeft Golden Agri-Resources ook nog belangen in een groot aantal andere Indonesische oliepalmlantages. Eind 1999 had Golden Agri-Resources direct en indirect belangen in 60 oliepalmlantages in Sumatra, Kalimantan en Irian Jaya, met een totaal concessie-areaal van

591.000 hectare. Daarvan was 258.500 hectare aangeplant. De CPO-productie bedroeg 792.000 ton in 1999. Verder beschikte het bedrijf over twee palmolieraffinaderijen met een gezamenlijke capaciteit van 625.000 ton.⁵⁹

Bij zijn beursgang in juli 1999 stelde Golden Agri-Resources dat het zijn aangeplante oliepalm-areaal wilde uitbreiden naar 480.000 hectare in de komende drie tot vijf jaar. De CPO-productie zou in twee jaar tijd moeten verdubbelen naar 1 miljoen ton per jaar.⁶⁰

Om dit doel te verwezenlijken heeft Golden Agri-Resources in de loop van 2000 nog belangen verworven in verschillende oliepalmsplantages, onder meer in Kalimantan. Ook werd in juni 2000 een joint-venture met de grote Amerikaanse grondstoffenhandelaar Cargill aangekondigd, gericht op uitbreiding van de gezamenlijke palmolie-productie in Indonesië.⁶¹

Relatie met ING

In de afgelopen vijf jaar heeft de ING Groep op verschillende manieren de oliepalmmactiviteiten van de Sinar Mas Group helpen financieren:

- In april 1995 leidde het kantoor in Jakarta van ING Bank samen met acht andere banken een internationaal bankensyndicaat dat een lening van US\$ 150 miljoen verstrekke aan PT SMART Corporation Tbk., een van de oliepalmbedrijven van de Sinar Mas Group. De lening werd gebruikt door SMART om schulden her te financieren, voor werkkapitaal, en om zijn plantages uit te breiden. De negen leiders van het syndicaat (waaronder ING Bank) verdeelden de eerste tranche van US\$ 50 miljoen onderling. Voor welk bedrag ING Bank hierin deelneemt is onbekend. De tweede tranche van US\$ 100 miljoen werd verdeeld onder 24 banken. ING Bank nam hierin deel voor een bedrag van US\$ 8 miljoen. Deze tweede tranche van US\$ 100 miljoen is echter al terugbetaald in april 1998.⁶² De eerste tranche van US\$ 50 miljoen moest in mei 2000 worden terugbetaald. Om aan deze verplichting te kunnen voldoen tekende SMART in mei 2000 een nieuwe leningsovereenkomst voor een bedrag van US\$ 45 miljoen met een internationaal syndicaat van elf banken onder leiding van de Rabobank. Ook ING Bank behoorde tot dit syndicaat.⁶³

- In zijn jaarverslag over 1995 maakt PT SMART Corporation Tbk. melding van een kortlopende lening van Rp 9.2 miljard van het kantoor in Jakarta van ING Bank NV. Deze lening werd in de loop van 1996 afgelost.⁶⁴
- In juli 1999 was ING Barings een van de twee leiders van het internationale bankensyndicaat dat verantwoordelijk was voor de internationale plaatsing van aandelen bij de beursgang van Golden Agri-Resources Ltd., de oliepalm-holding van de Sinar Mas Group, op de beurs van Singapore. De beursgang leverde Golden Agri-Resources US\$ 360,2 miljoen aan nieuw kapitaal op. Dit kapitaal werd gebruikt voor het terugbetalen van leningen van Indonesische banken, en voor de uitbreiding van het oliepalm-areaal en de palmolie-raffinagecapaciteit. ING Barings was verantwoordelijk voor de plaatsing van 26% van de nieuwe aandelen, ter waarde van US\$ 93,8 miljoen.⁶⁵

Relatie met ABN Amro

In de afgelopen vijf jaar heeft de ABN Amro Groep op verschillende manieren de oliepalmactiviteiten van de Sinar Mas Group helpen financieren:

- In april 1995 leidde het kantoor in Jakarta van ABN Amro Bank samen met acht andere banken een internationaal bankensyndicaat dat een lening van US\$ 150 miljoen verstreekte aan PT SMART Corporation Tbk., een van de oliepalmbedrijven van de Sinar Mas Group. De lening werd gebruikt door SMART om schulden her te financieren, voor werkkapitaal, en om zijn plantages uit te breiden. De negen leiders van het syndicaat (waaronder ABN Amro Bank) verdeelden de eerste tranche van US\$ 50 miljoen onderling. Voor welk bedrag ING Bank hierin deelneemt is onbekend. De tweede tranche van US\$ 100 miljoen werd verdeeld onder 24 banken. ABN Amro Bank nam hierin deel voor een bedrag van US\$ 8 miljoen. Deze tweede tranche van US\$ 100 miljoen is echter al terugbetaald in april 1998.⁶⁶ De eerste tranche van US\$ 50 miljoen moest in mei 2000 worden terugbetaald. Om aan deze verplichting te kunnen voldoen tekende SMART in mei 2000 een nieuwe leningsovereenkomst voor een bedrag van US\$ 45 miljoen met een internationaal syndicaat van elf banken onder leiding van de Rabobank. Ook ABN Amro Bank behoorde tot dit syndicaat.⁶⁷

- In zijn jaarverslag over 1995 maakt PT SMART Corporation Tbk. melding van een kortlopende werkkapitaal-faciliteit van Rp 19.6 miljard van het kantoor in Jakarta van ABN Amro Bank NV. Aan het eind van 1996 was de omvang van deze faciliteit toegenomen tot Rp 22.2 miljard.⁶⁸
Het is onbekend of SMART nog steeds gebruik maakt van deze werkkapitaal-faciliteit.

- In juli 1999 maakte ABN Amro Rothschild deel uit van het internationale bankensyndicaat dat verantwoordelijk was voor de internationale plaatsing van aandelen bij de beursgang van Golden Agri-Resources Ltd., de oliepalm-holding van de Sinar Mas Group, in Singapore. De beursgang leverde Golden Agri-Resources US\$ 360,2 miljoen aan nieuw kapitaal op. Dit kapitaal werd gebruikt voor het terugbetalen van leningen van Indonesische banken, en voor de uitbreiding van het oliepalm-areaal en de palmolie-raffinagecapaciteit. ABN Amro Rothschild was verantwoordelijk voor de plaatsing van 6,7% van de nieuwe aandelen, ter waarde van US\$ 24,1 miljoen.⁶⁹

4 Ontbindende voorwaarden in leenovereenkomsten

In dit hoofdstuk zal getracht worden om de vraag te beantwoorden welke mogelijkheden een geldverstrekker heeft om onmiddellijke terugbetaling van een lopende lening te eisen van de lenende partij, wanneer de lenende partij schade toebrengt aan het milieu.

Het antwoord op deze vraag hangt grotendeels af van de bepalingen die zijn opgenomen in de leenovereenkomst tussen de bank (of het bankensyndicaat) en de lener. Die bepalingen kunnen van overeenkomst tot overeenkomst verschillen, hoewel de meeste leenovereenkomsten uiteraard wel sterk op elkaar lijken.

In een recent artikel van de financiële jurist Martin Hughes in het internationale vakblad *Butterworths Journal of International Banking and Financial Law* worden de gebruikelijke bepalingen en voorwaarden in leenovereenkomsten beschreven. In dit kader zijn daarbij vooral de, wat Hughes noemt, *circumstantial provisions* van belang. Dit zijn bepalingen ten aanzien van de omstandigheden waaronder de lening verstrekt wordt, die in iedere leenovereenkomst zijn terug te vinden.⁷⁰

Daarbij gaat het om twee groepen van bepalingen:

- A. Bepalingen die de huidige situatie van de lenende partij beschrijven. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de omvang van het eigen vermogen, de solvabiliteit, en de rentabiliteit van het bedrijf. Maar ook om een beschrijving van de bedrijfsactiviteiten, de aandeelhouders en de dochterondernemingen van het bedrijf. Als er achteraf iets aan deze beschrijving niet blijkt te kloppen, is de lening direct opeisbaar. De bank of banken hoeven daarvoor geen nadere argumenten aan te voeren.
- B. Bepalingen ten aanzien van de verplichtingen van de lenende partij. In de loop der tijd verandert uiteraard de bestaande situatie van een bedrijf. Omdat de bank(en) wil(len) voorkomen dat het bedrijf daardoor geen rente en aflossing meer kan betalen, worden in een leenovereenkomst bepaalde verplichtingen opgenomen voor het lenende bedrijf. Belangrijk zijn daarbij met name de solvabiliteit (verhouding tussen eigen vermogen en

totaal vermogen) en de rentabiliteit (verhouding tussen winst en eigen vermogen). Beide verhoudingscijfers mogen niet onder een bepaalde grens zakken. Gebeurt dit wel, dan is de lening direct opeisbaar.

Hughes wijst er verder nog op dat het bij deze verplichtingen van de lenende partij niet noodzakelijk hoeft te gaan om zaken waar het bedrijf zelf de controle over heeft. Bijvoorbeeld door politiek oproer of een instortende markt kunnen de rentabiliteit en solvabiliteit van een bedrijf onder de afgesproken grens zakken. Hoewel het bedrijf daar zelf weinig aan kan doen, is de lening wel direct opeisbaar.

Deze twee groepen van bepalingen komen in iedere leenovereenkomst voor. Welke bepalingen er echter in beide groepen zijn opgenomen, verschilt per overeenkomst. Algemene uitspraken zijn daarover dus nauwelijks te doen.

Wel kunnen we twee bepalingen noemen die in dit kader van belang zijn, en die waarschijnlijk in veel leenovereenkomsten zijn opgenomen:

1. Een bepaling die de lenende partij verplicht om zich te houden aan alle geldende wetten en verordeningen in de landen waar het bedrijf opereert. Blijkt achteraf dat dit niet het geval was op het moment dat de leenovereenkomst werd gesloten, bijvoorbeeld omdat een bepaalde vergunning ontbrak, is de lening dus direct opeisbaar. En ook als het bedrijf zich gedurende de looptijd van de lening niet houdt aan bestaande of nieuwe wetten en regels, zal het nog uitstaande deel van de lening direct opeisbaar zijn. Een dergelijke bepaling zal in geen enkele leenovereenkomst ontbreken.

Als het lenende bedrijf dus bij zijn milieuschadelijke activiteiten aantoonbaar bestaande regels of wetten overtreedt, is de uitstaande lening zo goed als zeker direct opeisbaar door de geldverstrekker.

2. Een bepaling die de lenende partij expliciet verplicht om bepaalde milieuschadelijke activiteiten na te laten en/of verplicht om bepaalde minimale milieu-standaards te handhaven (analoog aan de gebruikelijke financiële standaards). De verplichtingen in zo'n bepaling zullen in het algemeen verder gaan dan de heersende milieuwetten

en -verordeningen in de landen waar de lenende partij opereert.

De geldverstrekker(s) kan/kunnen zo'n bepaling in een leenovereenkomst opnemen, uit een negatieve, risico-vermijdende motivatie. Met name Amerikaanse banken zullen vanuit die motivatie geneigd zijn om zo'n soort bepaling in hun leenovereenkomsten op te nemen. Sinds 1980 stelt de *Comprehensive Environmental Response, Compensation and Liability Act (CERCLA)* in de Verenigde Staten bedrijven expliciet aansprakelijk voor de kosten van de door hen veroorzaakte bodemvervuiling. Een gerechtelijke uitspraak in 1990 (*United States vs. Fleet Factors Corporation*) verruimde deze aansprakelijkheid vervolgens tot de crediteuren van het vervuilende bedrijf. Deze uitspraak leidde tot grote opschudding in de Amerikaanse financiële wereld, en heeft ertoe geleid dat Amerikaanse banken in hun leenovereenkomsten met Amerikaanse en buitenlandse bedrijven nu expliciete milieu-bepalingen hebben opgenomen.

De aansprakelijkheidswetgeving ten aanzien van milieuschade is in Europa een stuk minder vergaand, zodat Europese banken nog veel minder met dit financiële risico zijn geconfronteerd. Maar ook hier is de tendens naar een strengere aansprakelijkheidswetgeving gaande, zodat veel Europese banken uit voorzorg ook dergelijke bepalingen in hun leenovereenkomsten zullen opnemen.⁷¹

Daarnaast kunnen internationale banken ook vanuit een positieve, duurzaamheid-bevorderende motivatie zulk soort milieubepalingen in hun leenovereenkomsten opnemen. Het streven naar duurzaamheid als leidraad voor alle bedrijfsactiviteiten is echter nog zeker geen gemeengoed in de financiële wereld. Tot de voorlopers kunnen de inmiddels 170 banken worden beschouwd die de in 1992 opgestelde *Statement by Financial Institutions on the Environment and Sustainable Development* van de UNEP (*United Nations Environment Programme*) hebben ondertekend. Daartoe behoort wel de Rabobank, maar niet ABN Amro en ING.⁷²

Een kleinere groep banken heeft de principes van deze UNEP-verklaring ook al daadwerkelijk geïntegreerd in het eigen bedrijfsbeleid. Zo produceert nog slechts 15 procent van de 250 grootste banken in de wereld een milieujaarverslag. Uit een steekproef uit deze jaarverslagen blijkt wel dat een milieurisicoanalyse bij deze banken tegenwoordig gebruikelijk is

voordat een lening wordt verleend. Onduidelijker is echter wel consequenties aan deze analyse worden verbonden.⁷³

Geconcludeerd kan dus worden dat bepalingen ten aanzien van het milieubeleid van de lenende partij, waarschijnlijk wel regelmatig voorkomen in internationale leenovereenkomsten. Internationale banken hebben daarvoor vooral risico-vermijdende redenen, en nog slechts zelden duurzaamheidsbevorderende.

Al met al is het vrij waarschijnlijk, hoewel niet helemaal zeker, dat in een internationale leenovereenkomst minstens een van deze twee voorwaarden (de lenende partij moet zich aan de wet houden en de lenende partij moet aan bepaalde milieu-standaards voldoen) is opgenomen. Als dat het geval is, kan de geldverstrekker zijn geld terug eisen als blijkt dat de lenende partij milieuwetten of -verordeningen overtreedt in de landen waar het bedrijf actief is. Dat geldt ook als de lening is verstrekt in een bankensyndicaat: ieder van de banken in het syndicaat kan zelfstandig zijn aandeel in de lening terug eisen.

5 Bijlage: Noten

1. Profile PT Astra International Tbk, Asia Pulse, Singapore, 12 mei 1999.
2. The challenges of growth smoothing the bumpy road, Euromoney Magazine, London, April 1997; Uncle William is back at ASTRA, Dwi Sandi Merwanto, Ahmad Suhijriah and Beta Ramses, Kapital, Jakarta, 19 oktober 1999; U S Grp Is Preferred Bidder For Indonesia Astra, Jay Solomon, Dow Jones, Jakarta, 9 december 1999.
3. Acquisitions: The Winner Is . . .: Singapore's Cycle & Carriage takes Astra, but the saga is only starting, Asiaweek, Hong Kong, 7 april 2000; Astra: Ready, Set...Sell!, Michael Shari en Sheri Prasso, Business Week, Los Angeles, 10 april 2000.
4. PT Astra Agro Lestari Tbk. Annual Report 1999, Jakarta, April 2000; Informatie op website PT Astra Agro Lestari Tbk., 31 oktober 2000.
5. PT Astra Agro Lestari Tbk. Annual Report 1999, Jakarta, April 2000.
6. PT Astra Agro Lestari Tbk. Annual Report 1999, Jakarta, April 2000.
7. International Financing Review, Londen, 10 augustus 1996.
8. Astra International Audited Accounts 1997, Jakarta, April 1998.

9. PT Astra International Tbk. Annual Report 1999, Jakarta, April 2000.

10. Astra International Audited Accounts 1997, Jakarta, April 1998.

11. Astra, bank creditors, and bondholders sign debt restructuring agreement, PT Astra International Press Release, Jakarta, 23 juni 1999; PT Astra International Tbk. Annual Report 1999, Jakarta, April 2000.

12. PT Astra Agro Lestari to offer 125.8m shares, The Jakarta Post, Jakarta, 29 oktober 1997; Astra Agro hits oil slick, International Financing Review, London, 15 november 1997; PT AAL to sell shares, The Jakarta Post, Jakarta, 20 november 1997.

13. Creditors and Bondholders Approve Astra's Final Debt Restructuring Program, Press Release PT Astra International Tbk., Jakarta, 29 april 1999; Astra, bank creditors, and bondholders sign debt restructuring agreement, PT Astra International Press Release, Jakarta, 23 juni 1999.

14. PT Astra International Tbk. Annual Report 1999, Jakarta, April 2000.

15. Agro Lestari to issue Rp 500 billion in bonds, Jakarta Post, Jakarta, 25 januari 2000; Capital Market: Astra Agro Lestari issues bonds for expansion, Indonesian Commercial Newsletter, Jakarta, 14 maart 2000.

16. PT Cahaya Kalbar Tbk Annual Report 1997, Jakarta, Mei 1998; Cahaya Kalbar offers right issue to raise fund to repay debt, Indonesian Commercial Newsletter, Jakarta, 24 augustus 1998; PT Cahaya Kalbar Tbk. Financial Statement 1998, Jakarta, April 1999.

17. Cahaya Kalbar offers right issue to raise fund to repay debt, Indonesian Commercial Newsletter, Jakarta, 24 augustus 1998; PT Cahaya Kalbar Tbk. Financial Statement 1998, Jakarta, April 1999; Fat Supplier Expects Growth from New EU Regulations, Scott Hegenbart, Food Ingredients Online, 29 juni 2000.

18. Cahaya gets US\$30m offshore loan, The Business Times, Singapore, 12 november 1997; PT Cahaya Kalbar Tbk Annual Report 1997, Jakarta, Mei 1998.

19. Profile of Kulim (Malaysia) Berhad, Website Kuala Lumpur Stock Exchange (www.klse.com.my), Laatste update: 26 november 1999; Johor Corp on Track to Become an MNC, The Star, Kuala Lumpur, 27 maart 2000.

20. Annual Report Kulim (Malaysia) Berhad 1999, Johor Bahru, April 2000.

21. Annual Report Kulim (Malaysia) Berhad 1999, Johor Bahru, April 2000; Kulim (Malaysia) Bhd - Company Report, Y.H. Wong, Merrill Lynch Capital Markets, Singapore, 13 oktober 1997.

22. Johor Corp on Track to Become an MNC, The Star, Kuala Lumpur, 27 maart 2000; Malaysia's JCorp Reluctant to Invest in Indonesia, Asia Pulse, 20 september 2000.

23. International Financing Review, London, 8 juni 1996; Kulim, offshore banks sign deal, Business Times, Singapore, 30 oktober 1996; Announcement of Kulim (Malaysia) Berhad to the Kuala Lumpur Stock Exchange, Kuala Lumpur, 9 december 1999; Annual Report Kulim (Malaysia) Berhad 1999, Johor Bahru, April 2000.

24. IFC Invests in Agribusiness Project in Indonesia, Press Release No. 97/45, IFC, Washington, 21 november 1996.

25. IFC Invests in Agribusiness Project in Indonesia, Press Release No. 97/45, IFC, Washington, 21 november 1996.

26. RI Businessman buys 5.11% stake of Amcol, Jakarta Post, Jakarta, 3 juli 1995; Risjadson Group: Expansion Steps Blocked by Crisis, Indonesian Commercial Newsletter No. 242, Jakarta, 27 april 1998.

27. Napan Group acquires foreign plantation firm, The Jakarta Post, Jakarta, 17 november 1994; PT Perusahaan Perkebunan London Sumatra Indonesia Tbk Annual Report 1997, Jakarta, April 1998; PT Perusahaan Perkebunan London Sumatra Indonesia Tbk Annual Report 1999, Jakarta, April 2000.

28. Profile and Directory of Indonesian Plantations 1997/1998, PT Capricorn Indonesia Consult (CIC), Jakarta, 1998.

29. International Financing Review, London, 26 juli 1997.

30. London Sumatra to offer 38.8m shares, The Jakarta Post, Jakarta, 10 mei 1996; International Financing Review, Londen, 1 juni 1996; Lippo Karawachi reports 600% oversubscription of its IPO, The Jakarta Post, Jakarta, 15 juni 1996; International Financing Review, Londen, 29 juni 1996.

31. London Sumatra to offer 38.8m shares, The Jakarta Post, Jakarta, 10 mei 1996; International Financing Review, Londen, 1 juni 1996; Lippo Karawachi reports 600% oversubscription of its IPO, The Jakarta Post, Jakarta, 15 juni 1996; International Financing Review, Londen, 29 juni 1996.

32. LonSum Annual Report 1997; Chambre of Commerce Amsterdam, File no. 33296597, 19 juli 1999.

33. PT Perusahaan Perkebunan London Sumatra Indonesia Tbk Annual Report 1999, Jakarta, April 2000.

34. The Raja Garuda Mas Group: Hampered By the P.T. Inti Indorayon Case, Indonesian Commercial Newsletter, Jakarta, 16 februari 1999.

35. Indonesian Plantation Group Raises Term Loan in Singapore, Bernama The Malaysian National News Agency, Singapore, 17 april 1997; Indon Plantation Group Raises 95 Million USD From Singapore Market, Antara The Indonesian National News Agency, Jakarta, 19 april 1997; Raja Garuda Mas gets US\$ 95 mln syndicated loan, Antara The Indonesian National News Agency, Jakarta, 22 april 1997; Liquid carrier project, The Jakarta Post, Jakarta, 23 april 1997.

36. Loanware, Capital Data, Londen, 17 april 1997; Indonesian Plantation Group Raises Term Loan in Singapore, Bernama The Malaysian National News Agency, Singapore, 17 april 1997; Indon Plantation Group Raises 95 Million USD From Singapore Market, Antara The Indonesian National News Agency, Jakarta, 19 april 1997; Raja Garuda Mas gets US\$ 95 mln syndicated loan, Antara The Indonesian National News Agency, Jakarta, 22 april 1997;

37. Loan announcement, 17 april 1997.

38. Indofood to sell Bogasari mill to strategic buyers, The Jakarta Post, Jakarta, 7 oktober 1999; Year of Living Dangerously For a Tycoon in Indonesia, by Mark Landler, The New York Times, New York, 16 mei 1999.

39. Indonesia's Plan to Sell Salim Holdings Causes Concern at World Bank, IMF, Jay Solomon, Wall Street Journal, New York, 1 augustus 2000.

40. IBRA And Holdiko Sell Shares In Palm Plantation Companies For USD 350 Million, Press Release IBRA, Jakarta, 27 november 2000; Born Sly, Indonesian Business, Jakarta, September 2000; Jakarta's IBRA wins big on Salim plantation sale, Terry Friel, Reuters, Jakarta, 27 november 2000.

41. IBRA And Holdiko Sell Shares In Palm Plantation Companies For USD 350 Million, Press Release IBRA, Jakarta, 27 november 2000.

42. Guthrie to tap Islamic bond market, Zety Fazilah Baharuddin, Business Times, Kuala Lumpur, 23 november 2000.

43. IBRA Sells a Controlling Stake In Salim's Oleochemicals Group, Jay Solomon, Wall Street Journal, New York, 22 november 2000 .

44. Salim Group Agrees to Reduce Stake in First Pacific to 26% From 31%, Press Release First Pacific Company Ltd., Hong Kong, 23 september 1998; Profile First Pacific Co. Ltd., Wall Street Journal, New York, 14 december 1999; First Pacific Shareholders Agree to Raise Stake in Indofood to 48 Per Cent, Press Release First Pacific Company Ltd., Hong Kong, 16 oktober 2000.

45. Shareholders' meeting okays Indofood's Rp1.55t acquisition, The Jakarta Post, Jakarta, 4 april 1997; First Pacific Company Limited Annual Report 1999, Hong Kong, April 2000.

46. First Pacific Completes Acquisition of 40% of Indofood, Press Release First Pacific Company Ltd., Hong Kong, 21 september 1999; First Pacific Shareholders Agree to Raise Stake in Indofood to 48 Per Cent, Press Release First Pacific Company Ltd., Hong Kong, 16 oktober 2000; Asian Stock Focus: Indofood Move Blocked; Analysts Cheer, Simon Montlake, Dow Jones Newswires, Jakarta, 5 december 2000.

47. Asian Stock Focus: Indofood Move Blocked; Analysts Cheer, Simon Montlake, Dow Jones Newswires, Jakarta, 5 december 2000.

48. Indofood Discontinues Plan to Acquire Plantations Companies Under IBRA, Press Release PT Indofood Sukses Makmur Tbk., Jakarta, 23 november 2000.

49. Hagemeyer Nu in Rol Van Reddende Engel, B. van Kalles, Het Financieele Dagblad, Amsterdam, 13 januari 1998; Meerderheid Hagemeyer in Nederland, Het Financieele Dagblad, Amsterdam, 10 maart 1998; Hagemeyer Plaatst Belang Pacific Tegen Koers Hfl. 89, Het Financieele Dagblad, Amsterdam, 20 maart 1998.

50. First Pacific Company Limited Annual Report 1999, Hong Kong, April 2000.

51. First Pacific to Buy 40% Stake in Indofood for US\$650 million, Press Release First Pacific Company Ltd., Hong Kong, 22 juni 1999; HK First Pacific +3% To HK\$6.85 After Indofood Deal, Dow Jones, Hong Kong, 22 juni 1999; First Pacific Completes Acquisition of 40% of Indofood, Press Release First Pacific Company Ltd., Hong Kong, 21 september 1999;

52. First Pacific Company Limited Annual Report 1999, Hong Kong, April 2000.

53. Most of Bond Proceeds for Expansion, Jakarta Post, Jakarta, 31 mei 2000.

54. Hagemeyer Nu in Rol Van Reddende Engel, B. van Kalles, Het Financieele Dagblad, Amsterdam, 13 januari 1998; Meerderheid Hagemeyer in Nederland, Het Financieele Dagblad, Amsterdam, 10 maart 1998; Hagemeyer Plaatst Belang Pacific Tegen Koers Hfl. 89, Het Financieele Dagblad, Amsterdam, 20 maart 1998.

55. First Pacific Company Limited Annual Report 1999, Hong Kong, April 2000.

56.The Sinar Mas Group, J. Tanja, Paribas Asia Equity, Singapore, 27 april 1998; Family fortunes - the winners and losers, Asiamoney, Hong Kong, Juli/Augustus 1999.

57.Notice Of Substantial Shareholder's Interests to the Singapore Stock Exchange, Golden Agri-Resources Ltd., Singapore, 25 oktober 2000; Notice Of Substantial Shareholder's Interests to the Singapore Stock Exchange, Golden Agri-Resources Ltd., Singapore, 27 oktober 2000.

58.SMART Annual Report 1999, Jakarta, Mei 2000; Sinar builds CPO mill in Irian, Jakarta Post, Jakarta, 24 april 1999.

59.Full Year Financial Statement Announcement, Company Announcement Golden Agri-Resources Ltd., Singapore, 24 maart 2000; Asia Food & Properties Ltd. Annual Report 1999, Singapore, April 2000.

60.Golden Agri-Resources to Double CPO Production to 1.0 Mln Tonnes in 2 Yrs, AFX (AP) - Asia, Singapore, 14 juni 1999; Prospectus for the IPO of Agri-Resources Ltd., Singapore, 2 juli 1999.

61.Golden Agri-Resources Units Buy 91 Pct Stake in Oil Palm Co in Indonesia, AFX (AP) - Asia, Singapore, 14 februari 2000; Clarification on Article Appearing in the Bloomberg Report Dated 31 May 2000-Jakarta, Company Announcement Golden Agri-Resources Ltd., Singapore, 31 mei 2000; Joint Venture Between Cargill, Golden Agri-Resources and Temasek Holdings, Company Announcement Golden Agri-Resources Ltd., Singapore, 2 juni 2000; Golden Agri-Resources Unit Buys Palm Oil Plantation Owner PT Agropalma, AFX (AP) - Asia, Singapore, 3 augustus 2000.

62. International Financing Review, Londen, 25 februari 1995; Loanware, Capital Data, Londen, 10 april 1995; Information disclosure to the Jakarta and Surabaya Stock Exchanges, SMART Corporation, Jakarta, 13 April 1998; The Sinar Mas Group, J. Tanja, Paribas Asia Equity, Singapore, 27 April 1998; Prospectus for the IPO of Agri-Resources Ltd., Singapore, 2 July 1999.

63. PT SMART Tbk. restructures US\$45 million loan, Persbericht PT SMART Corporation, Jakarta, 10 mei 2000.

64. SMART Corporation Audited Accounts 1996, Jakarta, March 1997.

65. Prospectus for the IPO of Agri-Resources Ltd., Singapore, 2 juli 1999; AFP spin-off's IPO 18.4 times subscribed, Annette Pau, Business Times, Singapore, 9 juli 1999; Golden Agri-Resources Ltd. Half Year Financial Statement for the six months ended 30 June 1999, Port Louis, Augustus 1999.

66. International Financing Review, Londen, 25 februari 1995; Loanware, Capital Data, Londen, 10 april 1995; Information disclosure to the Jakarta and Surabaya Stock Exchanges, SMART Corporation, Jakarta, 13 April 1998; The Sinar Mas Group, J. Tanja, Paribas Asia Equity, Singapore, 27 April 1998; Prospectus for the IPO of Agri-Resources Ltd., Singapore, 2 July 1999.

67. PT SMART Tbk. restructures US\$45 million loan, Persbericht PT SMART Corporation, Jakarta, 10 mei 2000.

68. SMART Corporation Audited Accounts 1996, Jakarta, March 1997.

69. Prospectus for the IPO of Agri-Resources Ltd., Singapore, 2 juli 1999; AFP spin-off's IPO 18.4 times subscribed, Annette Pau, Business Times, Singapore, 9 juli 1999; Golden Agri-Resources Ltd. Half Year Financial Statement for the six months ended 30 June 1999, Port Louis, Augustus 1999.

70. Loan Agreements - Single Bank and Syndicated, Martin Hughes, Butterworths Journal of International Banking and Financial Law, Londen, April 2000.

71. Environmental Liability: Practical Issues for Lenders, Andrew Bryce, Journal of International Banking Law, Londen, April 1992, p. 131-137; The Changing Environment of Banks, Marcel Jeucken en Jan Jaap Bouma, Greener Management International, Issue 27, Sheffield, Oktober 1999, p.21-35.

72. Informatie op de website van de Financial Service Initiatives (FSI) van het UNEP (<http://www.unep.ch/etu/finserv/>), geactualiseerd op 15 maart 2000.

73. Reporting on the Environment - Current Practice in the Financial Services Sector, Kaisa Tarna, Greener Management International, Issue 27, Sheffield, Oktober 1999, p.49-64.